

## آینده‌نگری از دیدگاه امام علی علیه‌السلام

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۹/۲۰

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۶/۱۵

لطفعلی بختیاری<sup>۱</sup>

از صفحه ۱ تا ۲۶

### چکیده

**زمینه و هدف:** در چند دهه گذشته آینده‌نگری به‌مثابه یکی از ابزارهای مهم سیاست‌گذاری به‌کار می‌رود و یکی از ابزارهای مهم برای رویارویی با موج‌های عدم قطعیت است. آینده‌نگری از اهمیت بالایی در تعالیم و حیحانی اسلام و در متن قرآن و عترت و به‌ویژه دیدگاه حضرت علی (ع) که یک دوره مدیریت جامعه را تجربه کرده‌اند برخوردار است.

**روش‌شناسی:** پژوهش حاضر با هدف تبیین آینده‌نگری از دیدگاه امام علی (ع) با روش کیفی و فن تحلیل مضمون انجام شد و با فیش‌برداری از کلیه فرمایشات امیرالمؤمنین (ع) از قبیل خطبه‌ها، نامه‌ها، حکمت‌ها و سایر احادیث نقل‌شده با واحد تحلیل مضمون، مضامین استخراج و داده‌ها جمع‌آوری شد.

**یافته‌ها:** از تحلیل داده‌ها شاخص‌های اصلی اهمیت و ضرورت آینده‌نگری، عوامل مؤثر بر آینده‌نگری، فرآیند آینده‌نگری و نتایج و پیامدهای آینده‌نگری با شاخص‌های معین استخراج شد.

**نتیجه‌گیری:** شاخص‌هایی مانند زیرکی، مشاوره، تفکر و اندیشه، اراده و تصمیم استوار، شناخت شرایط و وضعیت، هوشیاری، آزمون فرضیات، صبر و شکیبایی و خطرپذیری و تهور و بی‌باکی از اندیشه حضرت علی (ع) برای آینده‌نگری استخراج شد.

**واژه‌های کلیدی:** آینده‌نگری، پیش‌بینی، دوراندیشی، برنامه‌ریزی.

## مقدمه

جوامع و سازمان‌ها به‌وسیله مدیران و با بهره‌گیری از علم و هنر مدیریت اداره می‌شوند. یکی از مهم‌ترین وظایف و مهارت‌های رهبران، مدیران و فرماندهان، دانش و مهارت برنامه‌ریزی است. مدیران برای تدوین و اجرای برنامه در سازمان‌ها از رویکردهای گوناگون بهره می‌گیرند. در تاریخچه علم مدیریت چهار گرایش برنامه‌ریزی مد نظر بوده است؛ گرایش ارتجاعی<sup>۱</sup> که گذشته‌گرا بوده و نگاه آن تداوم آینده بر مبنای گذشته است و عکس‌العمل خاصی در مقابل تغییرات و تحولات محیطی ندارد. رویکرد غیر فعال<sup>۲</sup> که ویژگی اصلی آن تمرکز بر زمان حال بوده و به‌دنبال ثبات و رضایت نسبت به حال است. رویکرد فعال<sup>۳</sup> یا آینده‌گرایی که آینده را بهتر از گذشته دانسته و تلاش برای استفاده از فرصت‌ها دارد و رویکرد تعاملی<sup>۴</sup> که درصدد ایجاد پلی میان گذشته، حال و آینده است و متناسب با رویکرد سیستمی است. در این رویکرد خلاقیت و کارآفرینی و فرصت‌سازی معنا پیدا می‌کند.

برنامه‌ریزی تعاملی «به‌عنوان طراحی آینده دلخواه و ابداع راه‌های پدیدآورنده آن» مطرح می‌شود و هدف آن حداکثر کردن توانایی یادگیری و سازگاری کردن، یعنی توسعه است. برنامه‌ریزی تعاملی به داشتن آرمان و ایده‌آل‌ها اهمیت زیادی می‌دهد و با دسته‌بندی انواع هدف‌ها به هدف‌های کوتاه‌مدت<sup>۵</sup>، میان‌مدت<sup>۶</sup> و آرمان‌ها<sup>۷</sup>، انتخابی بودن آرمان‌ها را منحصر و مختص گرایش تعاملی می‌داند (ایکاف، ۱۳۷۵، ص ۷۴). در مدیریت و تفکر راهبردی مفهوم ایجاد ارتباط بین گذشته، حال و آینده جایگاه ویژه‌ای دارد. یکی از مهم‌ترین ابعاد تفکر راهبردی به‌هنگام و ایجاد پل میان گذشته، حال و آینده است و عنصر پیش‌بینی آینده‌نگری دارای اهمیت و جایگاه ویژه‌ای است.

در چند دهه گذشته از آینده‌نگری به‌مثابه یکی از ابزارهای مهم سیاست‌گذاری، سود جسته و حتی به‌عنوان یک‌رشته دانشگاهی درآمده است. آینده‌نگری در حوزه پژوهش

1- Reactive  
2- Inactive  
3- Proactive  
4- Interactive  
5- goals  
6- objectives  
7- ideals

نسبتاً نوپدید است که قلمرو آن همه عرصه‌های معرفت نظری تکاپوهای علمی آدمی را دربرمی‌گیرد و به یک اعتبار «علم ترکیبی» است. نظام‌های آموزش و پرورش، آموزش عالی، حوزه فرهنگ و هنر، نظام اقتصادی و حوزه‌های سیاست‌گذاری و برنامه و سایر خرده‌نظام‌های اجتماعی باید بر نگاه بر آینده باشند، در غیر این صورت مسیر درست توسعه و پیشرفت را طی نخواهند کرد (حمیدی‌زاده، ۱۳۹۰، ص ۲)؛ بنابراین آینده‌نگری یکی از ابزارهای مهم برای رویارویی با موج‌های عدم قطعیت است.

آینده‌نگری و قدرت پیش‌بینی آینده از اهمیت بالایی برخوردار است و این موضوع ریشه در تعالیم وحیانی اسلام و در متن قرآن و عترت پیامبر گرامی اسلام کاملاً برجسته است. به‌ویژه حضرت علی (ع) که یک دوره مدیریت جامعه را تجربه کرده‌اند نسبت به این موضوع اهمیت ویژه‌ای قائل بوده‌اند و در مورد لزوم ایجاد ارتباط بین گذشته، حال و آینده نیز جمله ارزشمندی دارند و می‌فرمایند:

رَجِمَ اللَّهُ إِمْرًا أَعَدَّ لِنَفْسِهِ وَ اسْتَعَدَّ لِرْمْسِهِ وَ عَلِمَ مِنْ أَيْنَ وَ فِي أَيْنَ وَ إِلَى أَيْنَ (اصول کافی، جلد اول، ص ۲۷۱) خداوند رحمت کند کسی را که بداند از کجا است (یعنی تأمل در گذشته و استفاده از تجربه) و در کجا است (یعنی توجه به مقتضیات زمان حال و واقعیات موجود) و رو به سوی چه آینده‌ای دارد.

این کلمات عصاره دقیق و فشرده رویکرد مدیریت و تفکر راهبردی امروز است که توجه به محیط، تحلیل محیط (گذشته، حال آینده) و بهره‌گیری از درس‌های محیط را محور اصلی اقدامات و فعالیت‌های خود می‌داند. به‌عبارت دیگر امام علی (ع) با نگاه تیزبین و دقیق و وحیانی خود الگوی مدیریت کارآمد و اثربخش را در چند قرن پیش مطرح فرموده‌اند. با درک ضرورت پرداختن به موضوع آینده‌نگری مسئله ما تبیین اهمیت و ضرورت، عوامل مؤثر، فرآیند و نتایج و پیامدهای آینده‌نگری مبتنی بر اندیشه اسلامی است؛ موضوعی که دغدغه اصلی مدیران نظام اسلامی است تا سبک، روش‌ها، الگوی برنامه‌ریزی و مدیریت خویش را با استفاده از میراث گران‌بهای قرآن و عترت انتخاب و اعمال کنند. و چه کسی بهتر از علی ابن ابیطالب علیه‌السلام می‌تواند نگاه قرآن و عترت را در این زمینه بیان کند که هم باب مدینه علم است و هم تجربه حکومت و زمامداری بر مبنای دیدگاه وحیانی را دارد. با توجه به وجود اهمیت دین اسلام به این

موضوع، مقاله حاضر برای بررسی این موضوع به دنبال پاسخ به این سؤال اصلی است که: آینده‌نگری از دیدگاه حضرت امیرالمؤمنین علی (ع) چگونه است؟

**مبانی نظری: مفهوم آینده‌نگری؛** آینده‌نگری کاربرد «روشمند»، «مشارکتی»، «جمع‌آوری هوش آینده»، «فرآیند ایجاد چشم‌انداز میان‌مدت تا بلندمدت» به منظور شکل‌دهی به تصمیمات امروز و بسیج اقدامات مشترک است (میلز<sup>۱</sup>، ۲۰۱۶). آینده‌نگری راهی روشمند برای کشف و مطالعه منظم آینده است (عیوضی، ۱۳۹۵). هم‌چنین آینده‌نگری یعنی پیش از آن‌که رویدادی به واقعیت تبدیل شود، به آن واکنش نشان دهیم؛ یعنی واکنش به رویدادها پیش از واقعیت یافتن آن‌ها (کنارکوهی، ۳۹۴، ص ۳۵۳). آینده‌نگری فرآیند نظام‌مند، مشارکتی و گردآوری ادراکات آینده است که چشم‌اندازی میان‌مدت تا بلندمدت را هدف اتخاذ تصمیمی روزآمد و بسیج اقدامات مشترک قرار می‌دهد (صادقی، ۱۳۹۳، ص ۳). در فرهنگ لغت و بستر، آینده‌نگری، به مطالعه دقیق و موشکافانه در مورد شرایط محتمل یا مفروض آینده از طریق مقایسه شواهد و روندهای شناخته‌شده تعریف شده است (گودرزی و نوری، ۱۳۸۲، ص ۲۳ و ۲۴).

آینده‌نگری روشی نظام‌مند است که آینده‌های نامشخص را کنکاش می‌کند و در بخش نیل به آنچه می‌تواند تصمیم‌گیری‌های کنونی باشد (آینده مطلوب) مطالعه می‌کند (سیلوا<sup>۲</sup>، ۲۰۱۵). آینده‌نگری به‌طور کلی دو جنبه اساسی دارد؛ پژوهش در زمان حال و پژوهش در آینده. پژوهش در زمان حال دارای دو جز اصلی است: شناخت روندها و شناخت پدیده‌های در حال ظهور و آینده‌ساز. این دو جز به‌صورت مکمل یکدیگر شناخت ما را از جهت‌گیری در تحولات فکری به‌سوی آینده دقیق‌تر می‌کند (فیروز، ۱۳۷۷). پیچیده‌تر شدن جوامع و پرشتاب شدن تحولات در جهان امروز نیاز به روشی نظام‌مند برای تفکر در آینده را آشکار می‌کند؛ پس ما برای اندیشیدن به آینده نیازمند یک نظام فکری و روش عملی هستیم و هویت پیچیده حوادث پیش رو، نگرش متفاوت و ابزارهای خلاقانه‌ای را برای برنامه‌ریزی راهبردی طلب می‌کند (سیلوا، ۲۰۱۵).

این‌که بپرسیم فایده اندیشیدن به آینده چیست و چرا باید به آینده بیندیشیم مثل این است که بگوییم چرا باید به هنگام راه رفتن چشمان خود را باز بگذاریم. تلاش برای

1- miles  
2- Silva

آگاهی از آنچه پیش رو داریم به ما کمک می‌کند که خود را برای آنچه پیش می‌آید آماده کنیم و غافل‌گیر نشویم. از نظر وُرن<sup>۱</sup> در زمان تصمیم‌گیری‌های مهم داشتن تصویر ذهنی از آنچه که در آینده نیز معتبر باشد ضروری و لازم است (وُرن و دیگران، ۲۰۱۲، ص ۳۴۸).

توصیه به آینده‌نگری توصیه به پیش‌گویی و اقدام برای کشف آینده محتمم نیست، بلکه تلاش برای شناخت آینده‌های ممکن و محتمل بر مبنای اطلاعات به‌دست‌آمده از گذشته و حال است تا به کمک آن تصمیمات امروز خود را سامان دهیم. آینده‌نگری ما را در آماده شدن برای طیف حوادثی که در آینده با آن مواجه خواهیم شد یاری می‌کند.

به‌منظور آمادگی فعالانه برای استفاده از فرصت‌ها و روندهای نوظهور و برآوردن نیازهای جدید مشتریان و تقابل با تهدیدهای خارجی، سازمان‌ها ملزم هستند تا به‌طور فزاینده از نیروهای آینده‌نگر استفاده کنند (بولیگروان<sup>۲</sup>، ۲۰۱۵). از نظر اسلاتر یک دیدگاه آینده‌نگرانه، نوعی نگاه در مورد تصمیم‌سازی را دربرمی‌گیرد. هر تصمیمی دال بر یک حرکت بالقوه است که از یک جهت به جهت دیگر سیر می‌کند و تفکر پیش‌نگر برای جوامع در حال گذار ضرورتی ساختاریافته و دیگر یک تدبیر یا اطمینان شخصی نیست. این نوع تفکر در مقایسه با مدیریت بحران، مطلوب‌تر است؛ زیرا مدیریت بحران هزینه‌بر بوده و ائتلاف منابع را در پی دارد (اسلاتر، ۱۳۸۶، ص ۱۰). در آینده‌نگری سه حوزه اصلی فعالیت به‌صورت یک پیوستار تعریف می‌شود؛ پژوهش در باب امور آینده<sup>۳</sup>، مطالعه در باب امور آینده<sup>۴</sup> و فعالیت‌های امور آینده و جنبش‌ها<sup>۵</sup> (اسلاتر، ۱۳۸۶، ص ۱۱).

**تفاوت واژگان مرتبط با آینده‌نگری:** تشابه تمامی این واژگان در بلندمدت بودن، توأم با پذیرش درصدی از خطا و عدم محدودیت روشی یا فرضیات خاص در حیطه انجام است. تفاوت پیش‌گویی با سایر موارد در قطعیت است، در این حالت، آینده‌نگر ادعا می‌کند به‌طور قطع بدون خطا و اشتباهی، آینده، تصویر شده است که او گفته

1- Voorn  
2- Boe –Lillegraven  
3- Future research  
4- Future studies  
5- Future movement

است. حال آن که در بقیه موارد آینده‌نگر خطا و درصد اشتباه را می‌پذیرد (گودرزی و نوری، ۱۳۸۲، ص ۲۴).

تفاوت آینده‌پژوهی با پیش‌گویی در عقلانیت است، منظور از عقلانیت، آن است که خروجی فرآیند پژوهش با اصول عقلی و منطقی بیشتری قابل بررسی و داوری است. اما خروجی پیش‌گویی با اصول و یافته‌های عقلانی قابل تحلیل نیست (گودرزی و نوری، ۱۳۸۲، ص ۲۴). در پیش‌بینی متغیرهای عمدتاً کمی، عینی و شناخته شده‌اند، روابط ایستا است و آینده، مجرد و منفرد از تغییرات ناخواسته فرض می‌شود. در آینده‌نگری، آینده فعال و خلاق، در عین چندگانگی، نامشخص است، روابط پویا و ساختارها در حال تکامل هستند، همین‌طور متغیرها کمی و کیفی بوده و حتی می‌توانند ذهنی و مستتر باشند. در پیش‌گویی، فقط عامل انسانی نقش دارد. حال آن که مهم‌ترین نقش در سایر موارد بر عهده داده‌ها، باورها، تفکیک‌ها و نگرش‌های آینده‌نگر است (گودرزی و نوری، ۱۳۸۲، ص ۲۵).

اسلاتر تفاوت بین پیش‌بینی، پیش‌گویی<sup>۱</sup> و پیش‌نگری<sup>۲</sup> را این‌گونه بیان می‌کند: پیش‌بینی، نوعی تلقین اطمینان‌بخش درباره وضعیت امور آینده است؛ به معنای ضعیف، پیش‌بینی‌ها در زندگی روزمره حضوری فراگیر دارند. اما پیش‌بینی‌های مفید منحصر به سیستم‌هایی می‌شوند که کاملاً قابل اندازه‌گیری و قابل فهم هستند. پیش‌بینی‌های غیر رسمی تقریباً در هر موردی صورت می‌گیرند. اما هنگامی که با نظام‌های اجتماعی پیچیده و پدیده‌های غیرعادی از نظر قواعد، احساسات یا ارزش‌ها مواجهیم می‌توان به آن‌ها اعتماد کرد (اسلاتر، ۱۳۸۶، ص ۱۸).

آینده‌پژوهی‌ها مبتنی بر فرضیات مشروعی هستند که در تحلیل دقیق تجربه گذشته جای دارند. اگر شرایط اولیه حفظ و روش‌های کنونی اصلاح شوند، آنگاه نتیجه‌ای خاص با سطح عمیقی از اطمینان انتظار می‌رود. این نوع استدلال باید مبتنی بر فهم کامل سیستم یا سیستم‌های درگیر باشد. عملکرد گذشته یک سیستم، مبنایی عقلانی برای قضاوت وضعیت احتمالی آینده به‌دست می‌دهد (اسلاتر، ۱۳۸۶، ص ۱۷). پیش‌نگری پیش از هر چیز نوعی توانایی انسانی است و به شیوه‌های مختلف برای محافظت

1- prediction

2- foresight

ارگانیکسم از آسیب و هدایت آن به صورت لحظه‌به‌لحظه، ساعت‌به‌ساعت و روزبه‌روز به کاربرده می‌شود. پیش‌نگری یکی از مهارت‌های مهم بوده که ما را از انواع خطاها و گرفتاری‌ها برحذر می‌دارد (اسلاتر، ۱۳۸۶، ص ۱۸).

تمایز دقیقی بین گذشته، حال و آینده وجود دارد. گذشته دلالت دارد بر تاریخ، تجربه، خاطره، هویت و دستاوردهای شخصی. حال، اشاره می‌کند به این‌جا و اکنون، لحظه گذرا و آگاهی از لحظه و آینده دربرگیرنده امیدها، ترس‌ها، برنامه‌ها، طرح‌ها، اهداف و خواسته‌ها است. تصویرپردازی<sup>۱</sup> ترسیم تصویری مطلوب یا نامطلوب از آینده است که مبنای درک و نگرش آینده‌نگر در بستری بشری یا بر اساس سنن و علم الهی در بستر الهی صورت می‌گیرد (اسلاتر، ۱۳۸۶، ص ۱۸). پیش‌گویی بیان وقوع حتمی رخدادهای آتی است که عمدتاً فاقد مبنای علمی و مستند یک روش علمی مدون بوده و بیشتر بر اساس باور، خرافه یا یافته‌های متافیزیک است.

از نظر رایبسون<sup>۲</sup> هدف پیش‌بینی حمایت از سیستم تصمیم‌گیری و فراهم کردن حدس‌های معتبر و عینی از آینده است. در پیش‌بینی تخمین‌ها و برآوردهایی از محتمل‌ترین آینده‌ها ارائه می‌شود که از نظر ارزشی خنثی هستند و تا جایی که امکان دارد صحیح و دقیق هستند (رایبسون، ۱۹۸۸، ص ۳۲۶).

از نظر درمیس<sup>۳</sup> پیش‌بینی به منظور خلق یک محیط مساعد برای تحقیقات اثرات مطلوب، فرصتی برای هماهنگ‌سازی راهبردها یا شیوه‌های عملی فراهم می‌کند (درمیس، ۲۰۰۵، ص ۲۷۵). هانسن<sup>۴</sup> و همکارانش معتقد هستند که آینده‌پژوهی بر اساس روش‌های آینده‌نگری یا پیش‌بینی است و در پیش‌بینی می‌شود که اتفاقات آینده پیش‌بینی یا تخمین زده شود، درحالی‌که در مطالعات آینده‌گری ممکن است و آینده‌پژوهی ترکیبی از دو رویکرد مذکور را داشته باشد (هانسن، ۲۰۱۶).

بل<sup>۵</sup> در کتاب «بنیان‌های آینده‌پژوهی» خود قید کرده است که آینده‌نگری، یکی از اهداف آینده‌پژوهی است. (۲۰۰۴). بر اساس تعریف جی فار<sup>۶</sup> آینده‌پژوهی یک رشته

1- prospective  
2- Robinson  
3- Dortmans  
4- Hansen  
5- Bell  
6- G Far

مطالعاتی است که بر روی اکتشافات روشمند آینده یا آینده‌های ممکن تمرکز می‌کند و آینده‌نگری یک رویکرد نظام‌مند، مشارکتی و چندرشته‌ای برای بررسی آینده‌های میان‌مدت، بلندمدت و پیش‌ران تغییر است (جی فار، ۲۰۰۴).

پیشینه آینده‌نگری با آینده‌شناسی و پیش‌بینی در هم آمیخته است. رفع ناآگاهی از آینده از اصلی‌ترین دغدغه‌های خاطر انسان در طول تاریخ بوده و آدمی همیشه به دنبال آن بوده است که از آینده خود آگاه شود و آن را به نحوی که می‌خواهد سازمان دهد. برای او شناخت آینده و مقدمه این شناخت پیش‌بینی آینده بوده است. بدین‌سان بشر شروع کار خود را از پیش‌بینی آغاز کرده است. از بهترین آثار آینده‌نگری ایجاد امید، آرامش، نشاط روحی و روانی و ایجاد انگیزه است. از نظر سایمونز<sup>۱</sup>، آینده‌نگری به خاطر ایجاد نگرش شناخت، شرایط و تهدیدهای احتمالی را کاهش می‌دهد و از بروز بسیاری از تنش‌های رفتاری و اضطراب‌های روحی جلوگیری می‌کند (سایمونز، ۲۰۰۴).

توصیه به آینده‌نگری توصیه به پیش‌گویی و اقدام برای کشف آینده محتمل نیست، بلکه تلاش برای شناخت آینده‌های ممکن و محتمل بر مبنای اطلاعات به دست آمده از گذشته و حال است تا به کمک آن تصمیمات امروز خود را سامان دهیم. آینده‌نگری ما را در آماده شدن برای طیف حوادثی که در آینده با آن مواجه خواهیم شد یاری می‌کند. اعتقاد و باور به معاد و زندگی جاودان برای انسان نمونه‌ای از طراحی آینده بشریت است. به باور مسلمانان، تلاش برای این دنیا طراحی آینده است، هدایت فعالیت‌ها به منظور ساختن آینده‌ای مطلوب از مهم‌ترین توصیه‌های دینی برای زندگی جاودانه آخرت است. چنان‌که تذکرها و هشدارها در خصوص وقوع قیامت، بیدارباش انسانی برای طراحی بهتر آینده است. توصیه‌های دینی، اولیای دین به شیوه‌های گوناگون، مسلمانان را به آینده‌نگری تشویق کرده‌اند (منطقی، ۱۳۹۱). طبق آیه ۷۵ سوره مبارکه حجر، متوسلین کسانی هستند که با هشیاری و بینش مخصوص خود از هر علامتی، جریانی و یا هر اشاره‌ای، مطلب مهم و آموزنده‌ای را کسب می‌کنند. در دین مبین اسلام به‌ویژه سیره ائمه معصومین (ع) و حضرت علی (ع) به آینده، بینش آینده‌نگارانه و عقلی بودن مسئله آینده‌نگری توجه شده است.



پیشینه پژوهش: اکبرنژاد و همکاران (۱۳۹۸) در پژوهشی با عنوان «بررسی و تحلیل نقش آینده‌نگری در پیشرفت سازمان با تفسیرپردازی از سیره مدیریتی حضرت علی (ع)» نقش آینده‌نگری را در ایجاد انگیزه، ایجاد آرامش روان، موفقیت در تصمیم‌گیری، کاهش خطا در برنامه‌ریزی، متمرکز کردن فعالیت‌ها، حل مشکلات و معضلات سازمان، استفاده بهینه از امکانات و فرصت‌ها و افزایش اثربخشی و بهره‌وری از منابع و امکانات دارای اهمیت می‌داند.

کازمی و همکاران (۱۳۹۷) در پژوهشی با عنوان «بررسی مفاهیم و مبانی پس‌نگری و مقایسه آن با پیش‌بینی و چشم‌اندازسازی» روند پس‌نگری، انواع پس‌نگری و مراحل پس‌نگری را توضیح داده و با نگاهی فلسفی و بر اساس سه محور کشف در برابر توجیه، عدم اطمینان در برابر جبرگرایی و غایت‌انگاری در برابر علیت، به مقایسه پس‌گرایی با رویکرد غالب پیش‌بینی به‌عنوان رویکردی متضاد و چشم‌اندازسازی به‌عنوان روشی هم‌جوار پرداخته است.

واعظی و قوام (۱۳۹۴) در پژوهش جایگاه آینده‌پژوهی در آیات و روایات به این نتیجه رسیده که در اسلام، نگاه به آینده، از اصالت و عمق ویژه‌ای برخوردار است و آیات و روایات به‌صورت مکرر، انسان‌ها را به تفکر، برنامه‌ریزی و تدبیر برای آینده‌ای سعادت‌مند فرا می‌خواند. قرآن چشم‌اندازی خیره‌کننده از آینده ارائه می‌دهد که در آن، هم هشدار و هم بشارت دیده می‌شود.

بهاری بابادی و لطیفی (۱۳۹۴) در پژوهش آینده‌پژوهی و آینده‌نگری در برنامه‌ریزی از نگاه قرآن که با مطالعه کتابخانه‌ای با محوریت قرآن کریم انجام شد، به این نتیجه رسید که در آینده‌پژوهی دینی، اساس یافته‌ها درباره آینده، مبتنی بر وحی آسمانی و برگرفته از حقیقت خلقت است و آینده‌نگری آن از ضوابط و قوانین پایدار یا نسبتاً پایدار حاکم بر جهان طبیعت امانت گرفته می‌شود.

آقاپور و پهلوان (۱۳۸۶) در مقاله «آینده‌نگری، مبانی، ضرورت‌ها و روش‌شناسی» آینده‌نگری را یکی از مؤلفه‌هایی می‌داند که امروزه جایگاه ویژه‌ای نزد اصحاب علم و اندیشه و دولتیان و برنامه‌ریزان پیدا کرده و به ضرورت نسبتاً اجتناب‌ناپذیر در

سیاست‌گذاری‌ها تبدیل شده است و یک ترسیم اجمالی در باب ضرورت، تعریف و کاربرد موضوعات و فرضیات روش‌شناسی‌های آینده‌نگری کرده است.

عنایت‌الله<sup>۱</sup> (۲۰۰۷) مقاله‌ای با عنوان «تحلیل علی لایه‌ای: پسا ساختارگرایی به مثابه روش مدل CLA» را ارائه کرده و بر رویکرد انتقادی در آینده‌اندیشی تأکید دارد.

کانوی<sup>۲</sup> (۲۰۰۱) طی آینده‌نگاری برای دانشگاه فنی سوپنبرن تأکید کرده است؛ ۱. آینده‌نگاری باید در نظام خط مشی‌گذاری و تصمیم‌گیری آموزش عالی و دانشگاه به‌صورت یکپارچه نهادی بشود؛ ۲. باید در دانشگاه برای آینده‌نگاری ظرفیت‌سازی‌های لازم صورت گیرد؛ ۳. بدون مشارکت و درگیری اعضای هیئت علمی و کارکنان در برنامه‌های دانشگاه، امکان آینده‌نگاری مطلوب میسر نمی‌شود؛ ۴. نظام اطلاعاتی کارآمد مهم‌ترین بایسته آینده‌نگاری دانشگاهی است.

اسلاتر (۲۰۰۳) در تحقیقی به نقش آینده‌نگری به‌عنوان مبنای پیش‌نگری اجتماعی توجه کرده و این موضوع را برای نوآوری و برنامه‌ریزی اجتماعی ایجاد طرح‌های جدید ضروری دانسته است و پیش از ۲۰ مفهوم مرتبط با این موضوع را بررسی کرده و مطالعه آینده را به‌عنوان نوعی ویژگی نوظهور سیستم مغزی - ذهنی انسان دانسته است.

در جمع‌بندی پژوهش‌های انجام‌شده این نتیجه حاصل می‌شود که بررسی دیدگاه حضرت علی (ع) در خصوص آینده‌نگری آن‌هم به شیوه تحلیل مضمون کار جدیدی است که می‌تواند به محققان به‌ویژه کسانی که دغدغه پیاده‌سازی روش‌های دینی اسلامی را در بحث‌های مدیریتی و این موضوع دارند کمک کند تا از این شاخص‌ها استفاده کرده و آن‌ها را پیاده‌سازی کنند.

### روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش با توجه به هدف آن اکتشافی و از رویکرد کیفی و روش تحلیل مضمون استفاده کرده است. جامعه مورد مطالعه بیانات گهربار حضرت علی (ع) در نهج‌البلاغه، غررالحکم و سایر منابع مکتوب مرتبط با موضوع بود. برای یافتن مضامین، ابتدا واژه‌های نزدیک به آینده‌نگری در سخنان امام علی (ع) مانند تدبیر، تدبیر، عاقبت‌اندیشی و

1- Inayatullah

2- Conway

دوراندیشی در متون فوق جست‌وجو شد و سپس کدگذاری و تحلیل شد. حجم نمونه در حد اشباع نظری بود؛ یعنی تا جایی ادامه یافت که ابعاد مختلف آینده‌پژوهی استخراج شد و شیوه انتخاب نمونه هدفمند بود، یعنی به منابعی مراجعه شد که کاملاً مرتبط با موضوع بود.

با توجه به کیفی بودن پژوهش برای استخراج مفاهیم و مضامین از متن، از روش تحلیل مضمون استفاده شد که نوعی استنتاج از داده‌های کیفی است و نتایج به‌صورت متن در جدول ارائه شد. تجزیه و تحلیل داده‌ها در پژوهش کیفی عبارت از فرآیند تدوین، تنظیم، شالوده‌ریزی و بیان مفهوم یا معنی انبوهی از داده‌های جمع‌آوری شده است. تجزیه و تحلیل داده‌های پژوهش کیفی تلاشی است در راه ابراز نظر کلی در مورد یک موضوع (مارشال و رأس من، ۱۳۷۷).

طبق نظر لینکلن و گویا (۱۹۸۵) بررسی صحت و تأیید پایایی در پژوهش‌های کیفی شامل معیار اعتبار، انتقال‌پذیری، اطمینان‌پذیری و تأییدپذیری است. بررسی مستمر، بررسی از زوایای مختلف، تحلیل موارد منفی، بررسی کردن تفاسیر در مقابل داده‌های خام، تبادل نظر با کارشناسان زبده در زمینه مورد مطالعه به افزایش اعتبار کیفی کمک می‌کند. فن اصلی برای برقراری قابلیت اطمینان و قابلیت تأیید از طریق رسیدگی فرآیندها و یافته‌های محقق است. قابلیت اطمینان به‌وسیله بررسی کردن ثبات فرآیندهای مطالعه و قابلیت تأیید توسط سنجیدن داده‌های خام و ماحصل پژوهش، یعنی داده‌ها، یافته‌ها، تفاسیر و پیشنهادها صورت می‌گیرد. در این پژوهش با توجه به نوشتن منبع هر حدیث، متن‌های مورد استفاده می‌تواند توسط هر محقق دیگری مورد بازبینی مجدد قرار بگیرد تا صحت یافته‌ها آشکار شود.

### یافته‌های پژوهش

برای یافتن داده‌ها و تحلیل آن‌ها ابتدا به منابع مورد نظر بر اساس کلیدواژه‌های تعیین‌شده مراجعه و مصادیق هر یک از مضامین استخراج و منبع آن‌هم نوشته شد (کدگذاری باز)، سپس کدگذاری محوری انجام شد و در نهایت کدگذاری انتخابی انجام و مضامین اصلی مشخص شدند؛ بر این اساس نتایج زیر به‌دست آمد:

جدول شماره ۱: مفهوم آینده‌نگری در اندیشه حضرت علی (ع)

ردیف	مصادیق (کدگذاری باز)	مفهوم آینده‌نگری (کدگذاری محوری)
۱	الْحَزْمُ كِيَاَسَه (بحارالانوار ج ۷۱ ص ۳۳۹) دوران‌دیشی زیرکی است	زیرکی
۲	الْحَزْمُ صِنَاغَه ثَمْرَه الْحَزْمِ اَلْسَلَامَه (غرر الحکم ۱۱۷، ۴۵۹۰) نتیجه دوران‌دیشی دور ماندن از آسیب‌ها	دور ماندن از آسیب‌ها
۳	الْحَزْمُ حِفْظُ مَا كَلَّفَتْ وَ تَرَكَ مَا كَفَيْتَ (غررالحکم، ۱۴۸۹). دوران‌دیشی یعنی به آنچه که مکلف شده‌ای مواظبت کنی و آنچه را از دوش تو برداشته شده واگذاری	انجام تکلیف
۴	الْحَزْمُ حِفْظُ التَّجْرِبَةِ (غرر الحکم ۹۶۱) دوران‌دیشی نگهداری تجربه است	حفظ تجربه
۵	الْحَزْمُ النَّظَرُ فِي الْعَوَاقِبِ وَ مُشَاوَرَه ذَوِي الْعُقُولِ (غرر الحکم ۱۹۱۵)	عاقبت‌نگری، مشاوره کردن
۶	الحازم لا يَسْتَبَدُّ بِرَايَه (بحارالانوار ج ۷۸ ص ۷۰) یک شخص قاطع نظر خود را استفاده از خرد جمعی، دپکته نمی‌کند	عدم خود رایی

با استفاده از داده‌های حاصل از جدول شماره یک و شاخص‌های استخراج‌شده از فرمایشات حضرت علی (ع)، مفهوم آینده‌نگری تبیین شده و آینده‌نگری ابزاری برای مواجهه با شرایطی است که هنوز نیامده و مدیران و رهبران خود را برای روبه‌رو شدن با آن آماده می‌کنند.

## جدول شماره ۲: اهمیت و ضرورت آینده‌نگری در اندیشه حضرت علی (ع)

اهمیت آینده‌نگری (کدگذاری محوری)	مصادیق (کدگذاری باز)	ردیف
ایمنی از پشیمانی	التَّديبِر قَبْلَ العَمَلِ يَوْمَنكَ مِنَ النَّدَمِ (عیون اخبارالرضاء ج ۲ ص ۵۴) اندیشیدن پیش از کار تو را از پشیمانی ایمن می‌دارد	۱
غافلگیر نشدن	فان العدو ربما قارب ليتغفل فخذ بالحرم (نهج‌البلاغه نامه ۵۳) گاهی دشمن نزدیک می‌شود تا غافل گیر کند پس دوراندیش باش	۲
تبدیل تهدید به فرصت	لكل امر عاقبه حلوه او مره (نهج‌البلاغه حکمت ۱۵۱) هر کسی را پایانی است تلخ یا شیرین	۳
فرار از زشتی‌ها	و نظر قدما امامه و راقب فی یومه غذا و راهب عن هرب (نهج‌البلاغه خطبه ۸۳) هم‌اکنون آینده خود را دیده، امروز رعایت زندگی فردا را کرده از زشتی‌ها فرار کرده	۴
روشن بینی	قد اضاء الصبح لذی عنین (نهج‌البلاغه حکمت ۶۹) صبحگاهان برای آن که دو چشم بینا دارد روشن است	۵
لازمه کارگذاری آینده‌نگری	و ابلغ فی عواقب الامور نظرا (نهج‌البلاغه نامه ۵۳) آینده‌نگری آنان بیشتر لازمه کارگذاری آینده‌نگری است.	۶

با استفاده از نتایج داده‌های جدول شماره دو درمی‌یابیم که برای پیش‌بینی خطرات و تهدیدات و درک درست و دقیق از آینده و عدم غافل‌گیری لازم است از توان آینده‌نگری استفاده کنیم؛ در غیر این صورت دفع تهدیدات آتی ممکن نخواهد شد.

## جدول شماره ۳: عوامل مؤثر بر آینده‌نگری در اندیشه حضرت علی (ع)

عوامل مؤثر بر آینده‌نگری (کدگذاری محوری)	مصادیق (کدگذاری باز)	ردیف
عقل	اعقل الناس انظرهم فی العواقب (غرر الحکم ۳۳۶۷) خردمندترین مردم، عاقبت اندیش ترین آن‌هاست	۱
تفکر	رو تحزم فاذا استوجب فاجزم (بحارالانوار جلد ۷۱ ص ۳۴۰) فکر کن تا دوراندیش شوی و چون همه جوانب کار برایت روشن شد آنگاه تصمیم بگیر	۲
اراده	اعلمان من الحزم الجزم (بحارالانوار جلد ۷۱ ص ۳۴۱) بدان که تصمیم و اراده از اندیشی است	۳
اراده	الظفر بالحزم و العزم (عوالی الیالی جلد ۱ ص ۲۹۲) پیروزی با دوراندیشی و اراده پایدار است.	۴
تصمیم استوار	من الحزم صحه العزم، من الحزم قوه العزم (غررالحکم ۹۳۹۹ و ۹۲۶۳)	۵

ردیف	مصادیق (کدگذاری باز)	عوامل مؤثر بر آینده‌نگری (کدگذاری محوری)
۶	تصمیم درست از دوراندیشی است، تصمیم استوار دوراندیشی است. ان من الحزم ان تتقوا الله (تحف العقول ۱۵۰) از دوراندیشی است که از تقوی داشته باشید	تقوی
۷	الحازم من لم يشغله غرور دنياه عن العمل لاخراه (غررالحکم ۱۹۸۴) دوراندیش کسی است که فریبندگی دنیا او را از کاربرای آخرتش باز ندارد.	دوراندیشی
۸	الحازم من حنکته التجارب و هذیته النوائب (غررالحکم ۳۷۲۵) دوراندیش کسی است که تجربه‌ها او را آبدیده و دشواری‌های زمانه وی را وارسته کرده باشد.	تجربه
۹	الحازم من کف آذاه (عرر الحکم ۱۲۶۳) دوراندیش کسی است که آزار نرساند	یاری‌گری
۱۰	الحازم من جاد بما فی یده ولم یوخذ عمل یومه الی غده (غرر الحکم ۱۹۲۱) دوراندیش کسی است که آنچه در دست دارد ببخشد و کار امروزش را به فردا نیفکند.	عمل به‌هنگام
۱۱	احزم الناس من کان الصبر والنظر فی العواقب شماره و دثاره (غررالحکم ۳۲۷۵) دوراندیش‌ترین مردم کسی است که شکیبایی و عاقبت‌اندیشی جامه زیرین او باشد.	صبر و شکیبایی
۱۲	احزم الناس رایا من انجز وعده و لم یوخر عمل یومه لغد (غررالحکم ۱۳۴۱) دوراندیش‌ترین مردمان کسی است که به وعده‌اش عمل کند و کار امروز را به فردا نیفکند	عمل به وعده
۱۳	غایه الحزم الاستنطهار (غررالحکم ۶۳۶۲) یادگرفتن برترین دوراندیشی است	یاری‌گیری و مشورت
۱۴	من افضل الحزم الصبر علی النوائب (غررالحکم ۳۲۷۳) شکیبایی در برابر دشواری‌ها از دوراندیشی‌ها است	صبر و شکیبایی
۱۵	با صابه الراي یقوی الحزم (غررالحکم ۴۲۹۰) با درست اندیشی دوراندیشی قوت می‌گیرد	اتقان رأی
۱۶	آفه الحزم فوت الامر (غررالحکم ۳۹۶۱) آفت دوراندیشی از دست دادن فرصت‌هاست.	فرصت‌جویی
۱۷	من یجرب یزدد حزما (غررالحکم ۷۹۸۶) آن‌که تجربه کند، دوراندیش‌تر می‌شود.	آزمون تجارب
۱۸	الغفله ضدالحزم (غررالحکم ۱۰۳۱) غفلت ضد دوراندیشی است.	هوشیاری
۱۹	من اخذ بالحزم استظهر من اضاع الحزم تهور (غررالحکم ۷۹۱۳) آن‌که دوراندیش باشد احتیاط کند و آن‌که دوراندیشی را رها کند بی‌باک می‌شود.	خطرپذیری

ردیف	مصادیق (کدگذاری باز)	عوامل مؤثر بر آینده‌نگری (کدگذاری محوری)
۲۰	من دلائل الدوله قله الغفله (غررالحکم، ۹۴۱۰) یکی از نشانه‌های دولت کمی، غفلت است	آگاهی و دانش

با استفاده از نتایج حاصل از یافته‌های جدول شماره سه، عوامل مؤثر بر ارتقاء توان آینده‌نگری از دیدگاه امام (علی) برشماری می‌شود که جمله آن‌ها استفاده از عقل، اندیشه، آگاهی و دانش، تجربه، هوشیاری، مشورت و یادگیری، صبر و شکیبایی، اراده، فرصت‌جویی، عمل به‌هنگام و خطرپذیری است.

#### جدول شماره ۴: آثار و پیامدهای آینده‌نگری در اندیشه حضرت علی (ع)

ردیف	مصادیق (کدگذاری باز)	آثار آینده‌نگری (کدگذاری محوری)
۱	من اخذ بالحزم استظهر من اضاع الحزم تهور (غررالحکم ۷۹۱۳ و ۷۹۱۴) آن‌که دوراندیش باشد احتیاط کند و آن‌که دوراندیشی را رها کند بی‌باک می‌شود.	موفقیت
۲	من تورط فی الامور غیر ناظر فی العواقب فقد تعرض لمدرجات النوائب (کنز الفوائد جلد ۱ ص ۲۸۰) هرکسی دست به کاری زند بی‌آن‌که در عواقب آن بیندیشد خود را در معرض انواع گرفتاری‌ها اندازد.	دوری از آسیب‌ها
۳	التدبیر قبل العمل یومئک من الندم (عیون اخبار الرضا جلد ۳ ص ۵۴) اندیشیدن پیش از کار، تو را از پشیمانی ایمن می‌دارد.	دوری از پشیمانی
۴	من نظر فی العواقب تسلّم من النوائب (غررالحکم ۸۰۳۹) هرکه در عواقب امور بنگرد از گرفتاری‌ها در سلامت ماند	عاقبت بخیری
۵	من فکر فی العواقب امن المعاطب (غررالحکم ۸۵۴۰) هر در عواقب امور بیندیشد از مهلکه در امان است	دوری از سرزنش
۶	إذا لوحث الفکر فی افعالک حسنت عواقبک فی کل امر (مندرک الوسایل جلد ۱۱ ص ۳۰۸) هرگاه در کارهایت بیندیشی در هر کاری نیک‌فرجام شوی	فرجام نیک
۷	رو قبل الفعل، کی لا تطاب بها تفعل (مندرک الوسایل جلد ۱۱ ص ۳۰۸) پیش از کار بیندیش تا به سبب کاری که می‌کنی سرزنش نشوی	سرزنش نشدن
۸	لاخیر فی عزم بلا حزم (غررالحکم ۳۷۱۰) در تصمیم بدون دوراندیشی خیر نیست	تصمیم درست
۹	من قل حزمه ضعف عزمه (غررالحکم ۷۹۸) هرکه دوراندیشی‌اش کم باشد تصمیم و عزمش سست است	تصمیم استوار
۱۰	من اظهر عزمه بطل حزمه (غررالحکم ۷۹۸۰) هرکس که تصمیم خود را	حفظ اسرار

ردیف	مصادیق (کدگذاری باز)	آثار آینده‌نگری (کدگذاری محوری)
	آشکار سازد دوران‌دیشی‌اش باطل و بی‌اثر شود	
۱۱	الظفر الحزم و الحزم باجاله الرای و الرای بتحصین الاسرار (نهج‌البلاغه حکمت ۴۸) پیروزی با دوران‌دیشی به دست می‌آید و دوران‌دیشی با به کار انداختن اندیشه و اندیشه با راز داری	تفکر و استفاده از اندیشه
۱۲	الحازم من حتکنه التجارب و هد بته النوائب (غرالحکم ۳۷۲۵) دوران‌دیش کسی است که تجربه‌ها او را آبدیده و دشواری‌ها زمانه وی را وارسته کرده باشد.	وارستگی
۱۳	للحازم فی کل فعل فضل (غرالحکم ۷۳۳۵) برای دوران‌دیش در هر کاری فضیلت و افتخاری است	فضل و افتخار
۱۴	لا یصبر علی الحق الا الحازم الاریب (غرالحکم ۱۰۶۱۰) در راه حق کسی جز دوران‌دیش خردمند پایداری نوزد	پایداری در راه حق
۱۵	لایدھش عندالبلاء الحازم (غرالحکم ۱۰۹۹۶) دوران‌دیش در گرفتاری‌ها سرگردان نمی‌شود.	عدم سرگردانی
۱۶	الحازم من اطرح المون و الکلف (غرالحکم ۱۳۹۲) دوران‌دیش کسی است که بارهای گران و رنج‌آور را از خود دور کند.	آرامش خاطر
۱۷	الحازم من شکر النعمه و صبر عنها (غرالحکم ۲۱۷۹) دوران‌دیش کسی است که چون نعمتی به او رو کند شکرش را به‌جا آورد و هر گاه نعمتی از او روی برگرداند شکیبایی ورزد	پایداری و استقامت
۱۸	الحازم من لایشغله النعمه عن العمل لا عاقبه (غرالحکم ۱۸۷۸) دوران‌دیش کسی است که برخورداری از نعمت و ثروت او را از کار برای آخرت باز ندارد	شکر نعمت
۱۹	آفت الحزم فوت الامر (غرالحکم ۳۹۶۱) آفت دوران‌دیشی از دست دادن فرصت‌هاست.	استفاده از فرصت‌ها
۲۰	ثمره التفريط الندامه و ثمره الحزم السلامه (نهج‌البلاغه حکمت ۱۸۱) حاصل کوتاه فکری پشیمانی و حاصل دوران‌دیشی سلامت است.	وصول به هدف

با استفاده از نتایج حاصل از داده‌های جدول شماره چهار آثار و پیامدهای آینده‌نگری تعیین می‌شود. از جمله آن‌ها موفقیت، وارستگی و سعادت، تصمیم درست و دقیق، فرجام نیک، استفاده از فرصت‌های آینده، وصول به هدف، فضل و افتخار، پایداری در راه حق و آرامش خاطر است.



## جدول شماره ۵: فرآیند آینده‌نگری در اندیشه حضرت علی (ع)

ردیف	مصادیق (کدگذاری باز)	فرآیند آینده‌نگری (کدگذاری محوری)
۱	رو تحزم فاذا استوضحت فاجزم (بحارالانوار جلد ۷۱ ص ۳۴۰) فکر کن تا دوراندیش شوی و چون همه جوانب کار برایت روشن شد آنگاه تصمیم قطعی بگیر.	تفکر و استفاده از اندیشه
۲	الحزم حفظ ما کلفت و ترک ما کیفیت (غررالحکم ۱۴۸۹) دوراندیشی این است که به آنچه که مکلف شده‌ای مواظبت کنی و از آنچه از دوش تو برداشته شده را واگذاری.	شناخت شرایط و وضعیت
۳	اصل الحزم الوتوف عند الشبهه (تحف العقول ۲۱۴) ریشه دوراندیشی باز ایستادن در هنگام شبهه است	دقت و یقین و دوری از ظن
۴	الحازم من تخیر لخلته فان المرء یوزن بخلته (غررالحکم ۲۰۲۶) دوراندیش کسی است که دوست خود برگزیند؛ زیرا آدمی به دوست خوب سنجیده می‌شود	مشورت و کارگروهی
۵	الحازم من جاد بما فی یده ولم یؤخذ عمل یومه الی غده (غررالحکم ۱۹۲۱) دوراندیش کسی است که آنچه در دست دارد ببخشد و کار امروزش را به فردا نیفکند.	استقامت در مسیر، عمل به‌هنگام
۶	غایه الحزم الاستظهار (غررالحکم ۶۳۶۲) یادگرفتن نهایت دوراندیشی است	یادگیری
۷	افضل الحزم استظهار (غررالحکم ۳۷۵۰) یادگرفتن برترین دوراندیشی است	یادگیری
۸	با صابه الرای یقوی الحزم (غررالحکم ۴۲۹۰) با درست اندیشی دوراندیشی قوت می‌گیرد.	کنترل درستی کار
۹	من یجرب یزدد حزما (غررالحکم ۷۹۸۶) آن که تجربه کند، دوراندیش تر می‌شود.	آزمودن فرضیات
۱۰	الطمأنینه قبل الخبره خلاف الحزم (غررالحکم ۱۵۱۴) اعتماد کردن پیش از آزمودن خلاف دوراندیشی است	پایداری در نظرات

نتایج داده‌های جدول فوق نشان‌دهنده روش و فرآیند آینده‌نگری از دیدگاه امام (علی) است. استفاده از قدرت تفکر و اندیشه و بررسی جوانب کار، شناخت وضعیت و شرایط آینده، دقت و یقین از درستی داده‌ها، استفاده از خرد جمعی و مشورت، استقامت در تصمیم‌گیری در مورد آینده، کنترل درستی کار، آزمودن فرضیات در مورد آینده و پایداری در نظرات پس از تعیین درستی و به‌حق بودن آنها چرخه و فرآیند آینده‌نگری است.



نمودار شماره ۱: مدل مستخرج از یافته‌های پژوهش

### جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

با بررسی و تحلیل محتوای فرمایشات حضرت امیرالمؤمنین (ع) در مورد آینده‌نگری و تعمق ژرف در کلمات و گزاره‌هایی که در خصوص این مفهوم بیان شده و با استفاده از داده‌های مستخرج از تحلیل مضمون، یک مدل مفهومی را با شاخص‌های معین می‌توان توصیف کرد.

الف) با استفاده از داده‌های جدول شماره یک مهم‌ترین شاخص‌هایی که مفهوم آینده‌نگری توصیف می‌کند عبارتند از:

۱- زیرکی: «الحزم کیاسه» که نشان‌دهنده آمادگی ذهنی و عقلی برای رویارویی با پدیده‌ها است. توانایی و هوشیاری و تیزفهمی برای استفاده از موفقیت‌ها می‌تواند بعدی از ابعاد آینده‌نگری را تبیین کند.

۲- هنر دور ماندن از آسیب‌ها و تهدیدها: «ثمره الحزم اسلامه» وقتی آسیب‌ها و تهدیدهای آینده شناخته شوند، قطعاً برای دور ماندن از آنها امکان برنامه‌ریزی وجود دارد.

۳- حفظ تجربه: «الحزم حفظ التجربة» دوراندیشی و دیدن و فهمیدن عاقبت امور و اتفاقاتی که احتمال وقوع آنها وجود دارد.

۴- عاقبت‌نگری: «الحزم انظر فی العواقب» دوراندیشی و دیدن و فهمیدن عاقبت امور و اتفاقاتی که احتمال وقوع آنها وجود دارد.

۵- مشاوره: «الحزم مشاوره ذوی العقول» مشورت با دیگران و استفاده از توانایی ذهنی و عقلی دیگران.

۶- استفاده از خرد جمعی: مشورت کردن با افراد دارای اندیشه و به‌کارگیری دانش و تجربه آنان.

۷- دوری از خودرأیی: «الحازم لا یستبد برایه» خودرأیی و استبداد در رأی از نشانه‌های افرادی است که توجهی به آینده ندارند.

#### ب) ضرورت و اهمیت آینده‌نگری

۱- ایمنی از پشیمانی: «التدبیر قبل العمل بومنک کن الندم» وقتی نسبت به آینده اندیشه کرده و قبل از رسیدن آن چاره‌جویی شود، پشیمانی به‌وجود نخواهد آمد.

۲- روشن‌بینی و از بین رفتن تردید و ابهام: «قد اضعه الصبح لذی عینین» نگرانی از آنچه در آینده خواهد آمد، تردید در تصمیم‌گیری را موجب می‌شود و اگر به

فکر آینده باشید و آن را پیش‌بینی کنید نسبت به آن روشن‌بین بوده و از آن‌ها دوری خواهد شد.

۳- تبدیل تهدید به فرصت و عدم غافل‌گیری: «فان العدو دباها.؟» دوران‌دیشی و پیش‌بینی آینده خواب غفلت را زدوده و تهدیدها را به فرصت‌ها تبدیل می‌کند.

۴- دوری از زشتی‌ها: «و راهب عن هرب» رعایت زندگی فردا و آمادگی برای رویارویی با آن به معنی عمل درست و دوری از زشتی‌های آینده است.

### ج) عوامل مؤثر بر آینده‌نگری

۱- عقل و تفکر: «اعقل الناس انظرهم فی العواقب» به‌کارگیری عقل و اندیشه و تفکر از عوامل مؤثر بر پیش‌بینی آینده بوده و نشانه دوران‌دیشی است.

۲- اراده: «علمان من الحزم العزم» پس از اندیشه و فکر وجود عزم و اراده برای شناخت آینده از ویژگی‌های افراد دوران‌دیش است.

۳- تجربه: «الحازم من حنکته التجارب» یادگیری از اتفاقات گذشته و تجربه آنها باعث آمادگی برای رویارویی با آینده است. چون بسیاری از قواعد حاکم بر گذشته بر آینده نیز حاکم خواهد بود.

۴- صبر و شکیبایی: «الحزم الناس من كان الصبر و النظر فی العواقب» شکیبایی و داشتن سعه صدر عامل تعیین‌کننده در آینده است.

۵- تقوی: «ام الحزم ان تقوالله» تقوی الهی و سپردن اختیار به خداوند متعال و دوری از ظلم موجب موفقیت در امور و برداشتن گام‌های درست و اندیشه صواب است.

۶- عمل به‌هنگام: «الحازم من جاد فی یده و لم یوخذ عمل یومه الی غده» کار امروز را به فردا نسپردن یعنی فکر و اندیشه و عمل به‌هنگام و استفاده به‌موقع از فرصت‌ها است.

۷- تلاش و مجاهدت: سستی و تنبلی از آفت‌های دوران‌دیشی و از دست دادن فرصت‌ها است

- ۸- تصمیم درست و استوار: «الظفر بالحزم و الجزم» موفقیت و پیروزی در اتخاذ درست تصمیم و رعایت شرایط قواعد تصمیم‌گیری است و تصمیم درست و استوار دارای نقش تعیین‌کننده‌ای در پیش‌بینی آینده خواهد بود.
- ۹- یادگیری و کار گروهی: «الحازم من تخیر لخلته» اختیار دوست و مشاوره و استفاده از توانایی و تجربه گروهی باعث هم‌افزایی در فکر و اندیشه و شناخت درست آینده است.
- ۱۰- هوشیاری: استفاده از فراست و هوش و بصیرت شرایط شناخت و پیش‌بینی فرصت‌های آینده را فراهم می‌آورد.

#### د) آثار و پیامدهای آینده‌نگری

- ۱- موفقیت و سعادت: «ما من خالف الحزم هلك» شناخت و پیش‌بینی درست آینده باعث رسیدن به اهداف و موفقیت در امور است.
- ۲- عدم سرگردانی: «لا یدهش عندالبلائ الحازم» اندیشه در کار فردا و فرجام دوری از غفلت را موجب شده و انسان را از حیرت و سرگردانی نجات می‌دهد.
- ۳- پایداری در راه حق: «لا یصبر علی الحق الا الحازم» روشنی حقیقت و دریافت حق از مسیر دوراندیشی و عاقبت‌اندیشی، استقامت و پایداری در آن را فراهم می‌آورد.
- ۴- فضل و افتخار: «الحازم فی کل فعل فضل» پیش‌بینی درست هدف و تلاش برای رسیدن به آنچه که از قبل اندیشیده شده است موجب افتخار افراد خواهد بود.
- ۵- سرزنش نشدن: «رو قبل الفعل لا تعاب» تفکر و اندیشه و پیش‌بینی آینده از سرزنش شدن توسط دیگران به دلیل غفلت جلوگیری به عمل خواهد آورد.
- ۶- آرامش خاطر: «الحازم من داری زمانه» آرامش و آسوده‌خاطر بودن نسبت به آینده از پیامدهای آینده‌نگری است.

#### ه) فرآیند آینده‌نگری

۱- شناخت شرایط و وضعیت: «رو تخرم فاذا استرضحت فاجدم» بررسی جوانب کار و آشکار و روشن کردن ابعاد مختلف یک پدیده، زمینه آینده‌نگری را فراهم می‌آورد و این شناخت هم از گذشته، هم از حال و شرایط آینده خواهد بود.

۲- دقت و دوری از ظن و گمان: «اصل الحزم الوقوف عندالشبه» سنجیدن و آزمودن درست امور و دقت در شناخت آنها از مراحل و مقدمات اندیشه درست در مورد آینده است.

۳- مشورت و کارگروهي: استفاده از توانایی‌های ذهنی دیگران باعث هم‌افزایی و تبیین درست شرایط و مواجهه با پدیده‌ها است.

۴- استقامت در مسیر: پایداری و استقامت در تصمیمات و استواری در پیش‌بینی‌ها مسیر آینده‌نگری را هموار می‌کند.

۵- آزمودن فرضیات: «الطمانینه قبل الحبره خلاف الحزم» فرضیه‌سازی در مورد آینده و آزمودن درستی آنها، فرضیه درست در آینده را نمایان می‌کند.

۶- بررسی درستی کار: بررسی و واریسی آنچه که برای آینده انتخاب می‌شود از مراحل آینده‌نگری است.

نتایج پژوهش حاضر در بخش آثار و پیامدهای آینده‌نگری با نتایج پژوهش مهدی اکبرنژاد و همکاران (۱۳۹۸) هماهنگی دارد و در بخش ضرورت و اهمیت آینده‌نگری با تحقیق واعظی و قوام (۱۳۹۴) هماهنگی دارد. در بخش اهمیت آینده‌نگری با مطالعه بهاری بابادی و لطیفی (۱۳۹۴) که آینده‌نگری را از ضوابط و قوانین پایدار حاکم بر جهان می‌دانند و هم‌چنین با پژوهش آقاپور و پهلوان (۱۳۸۶) در خصوص اهمیت پیش‌بینی در مدیریت و پژوهش اسلاتر (۲۰۰۳) با عنوان لزوم آینده‌نگری برای نوآوری و برنامه‌ریزی اجتماعی هماهنگ است. درنهایت از نتایج این پژوهش می‌توان به موارد زیر اشاره داشت:

- آینده‌نگری از سنت‌های الهی حاکم بر جهان است و در طول دوران و اعصار تغییر نخواهد کرد.

- مدیران و برنامه‌ریزان بهره‌گیری از آینده‌نگری را در سیاست‌گذاری، طراحی و برنامه‌ریزی وجهه همت خود قرار داده و در ضرورت و اهمیت این موضوع تردید نکنند.
- در مراحل و فرآیند مدیریت راهبردی پیش‌بینی، فرصت‌جویی و آینده‌نگری از عناصر بسیار مهم هستند که برای محققان این حوزه در توسعه مدل مدیریت راهبردی مبتنی بر آموزه‌های امام علی (ع) تعیین‌کننده است.
- نتایج این پژوهش رویکرد سیستمی و نظام‌مند امام در رویارویی با پدیده‌ها را حکایت می‌کند و این در حالی است که اندیشمندان حوزه مدیریت پس از قرن‌ها به این مهم توجه کرده‌اند.

### پیشنهادها

۱. رهبران و مدیران سازمان‌ها در تبیین ضرورت آینده‌نگری و لزوم به‌کارگیری آن و با پرهیز از غافل‌گیری، به تبدیل تهدید به فرصت و نگاه روشن‌بینانه و همراه با امید توجه کنند.
۲. از مهم‌ترین عوامل مؤثر بر آینده‌نگری از جمله تفکر و اندیشه، اراده و تصمیم، تلاش مجاهدانه، عمل به‌هنگام، صبر و شکیبایی، استفاده از تجارب گذشته، استفاده از هوشمندی و خطرپذیری در آموزش و توجیه مدیران و کارکنان، استفاده شود.
۳. در فرآیند آینده‌نگری، از شناخت شرایط و موقعیت، استفاده از خرد جمعی، استقامت در مسیر اندیشه، فرضیه‌سازی و آزمون فرضیه‌ها و پایداری در رأی و نظر در توانمندسازی مدیران و آماده‌سازی مدیران بهره‌گیری شود.
۴. در ایجاد انگیزه و لزوم به‌کارگیری مهارت آینده‌نگری توسط مدیران، آثار و پیامدهای آینده‌نگری از جمله موفقیت و سعادت، فرجام نیک، فضل و افتخار، عدم سرگردانی و حیرانی، وصول به اهداف و پایداری در مسیر حق مورد استفاده قرار گیرد.

## منابع

- قرآن کریم
- نهج البلاغه
- آقاپور، علی؛ پهلوان، فاطمه (۱۳۸۶). آینده‌نگری، مبانی، ضرورت‌ها و روش‌شناسی. فصلنامه راهبرد یاس. شماره ۹. قابل بازیابی از:  
<http://ensani.ir/fa/article/104924%A7>
- اسلاتر، ریچارد (۱۳۸۶). مفهوم آینده‌نگری. ترجمه حمید پورنگ، راهبرد یاس، شماره ۹. قابل بازیابی از:  
<https://www.noormags.ir/view/fa/creator/80896>
- اکبرنژاد، مهدی؛ وفتاحی، منور؛ فتاحی، راضیه (۱۳۹۸). بررسی و تحلیل نقش آینده‌نگری در پیشرفت سازمان با تفسیرپردازی از سیره مدیریتی حضرت علی (ع). مجله آینده‌پژوهی مدیریتی. زمستان ۱۳۹۸ شماره ۴. قابل بازیابی از:  
<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1606308>
- ایکاف، راسل (۱۳۷۵). برنامه‌ریزی تعاملی، مدیریت هماهنگ با تحول برای ساختن آینده سازمان. ترجمه سهراب خلیلی شورینی. تهران: کتاب ماد.
- بهاری بابادی، صادق؛ لطیفی، امید (۱۳۹۴). آینده‌پژوهی و آینده‌نگری در برنامه‌ریزی از نگاه قرآن. اولین کنفرانس سالانه بین‌المللی عمران، معماری و شهرسازی. قابل بازیابی از:  
<https://civilica.com/doc/587974/>
- توفیق، فیروز (۱۳۷۷). آینده‌نگری، مجله برنامه و بودجه شماره ۳۳ و ۳۴. قابل بازیابی از:  
<https://www.noormags.ir/view/fa/creaor/8c%d9%82>
- حمیدی‌زاده، محمدرضا (۱۳۹۰). نظریه زمان و آینده‌پژوهی بر اساس نظریه فهم و درک. فصلنامه مطالعات مدیریت راهبردی، زمستان، شماره ۶. قابل بازیابی از:  
<http://ensani.ir/fa/article/285506/%D9%86%8C%>
- دلاور، علی (۱۳۷۶). مبانی نظری و علمی پژوهش در علوم انسانی و اجتماعی. تهران: انتشارات رشد.
- صادقی، مظفر (۱۳۹۳). مقدمه‌ای بر آینده‌نگری. بی‌جا، رهیافت، چاپ اول.
- کاظمی معصومه قرونه، حسن؛ کاظمی، نفیسه؛ بابکی‌راد، اعظم (۱۳۹۷). بررسی مفاهیم و مبانی پس‌نگری و مقایسه آن با پیش‌بینی و چشم‌اندازسازی. فصلنامه آینده‌پژوهی مدیریتی. سال بیست و هفتم، شماره ۱۱۴. پاییز. قابل بازیابی از:  
<https://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?id=482324>



- کنارکوهی، هوشنگ (۱۳۹۴). آینده‌شناسی مدیران و رابطه آن با پیشرفت عملکرد سازمان (شهرداری شهرستان دیلم)، فصلنامه مدیریت شهری پاییز ۹۴، ص ۳۵۳-۳۵۴. قابل‌بازیابی از: <https://www.sid.ir/fa/Journal/ViewPaper.aspx?id=254721>
- گودرزی، غلامرضا؛ نوری، کامران (۱۳۹۲). طرح پژوهشی «بررسی تحلیلی اصول، قواعد و روش‌های آینده‌نگری علمی». تهران: مجمع تشخیص مصلحت نظام.
- مارشال، کاترین؛ راسمن، گرچن ب. (۱۳۷۷). روش تحقیق کیفی. ترجمه پارسائیان، علی و اعرابی، سیدمحمد. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی، (چاپ دوم).
- منطقی، محسن (۱۳۹۱). در آمدی بر اسلام و آینده‌پژوهی. فصلنامه اسلام و پژوهش‌های مدیریتی سال اول، شماره چهارم، بهار. قابل‌بازیابی از: <http://ensani.ir/fa/article/323180/%D8%AF%D8%B1%D8%>
- واعظی، محمود؛ قوام، زینب‌سادات (۱۳۹۴). جایگاه آینده‌پژوهی در آیات و روایات. فصلنامه بصیرت و تربیت اسلامی. دوره ۱۲. شماره ۳۴ صص ۷۱-۹۸. قابل‌بازیابی از: <https://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?id=268100>
- Bell, W. (2004). Foundation of future studies, volume 1: Human science for new Era m transaction publishers.
- Boe -Lillegraven, S. & Monterde, S. (2015). Exploring the cognitive value of technology foresight. The cisco technology radar. Technological forecasting and social change, 101, pp.62-82.
- Conway, M.K. (2001). The Swinburne experience: Integrating foresight and strategic planning [online]. Scenario and Strategic Planning, Ark Publishing: London, 3 (4): 12-16.
- Dortmans- P.J. (2005). forecasting backeasting migration landscapes and strategis planning maps. Futures 37, pp.273-275
- Hunsen, M.S.Rasmussen, L.B & Tacobsen,p. (2016). Interactive foresight simulation. Technological forecasting and social
- Inayatullah, S. (1999). Critical futures research. Brisbane: The Communication Centre, Queensland University of Technology. Retrieved, July 19, 2009, from the World Wide Web: [www.metafuture.org/Critical%20futures%20research.pdf](http://www.metafuture.org/Critical%20futures%20research.pdf)
- Jemala, M. (2010). Evolution of foresight in the global historica; context, foresight Vol – 12, No 4.
- Lincoln, Y. S., & Guba, E. G. (1985). Naturalistic Inquiry. Beverly Hills, CA: Sage Publications, Inc.
- Miles I. Saritas, O & Sokolow, A. (2016). foresight for STI what and why in foresight for science technology and innovation.

- Robinson, I. (1988). unlearning and backcasing. Rethinking some of question we ask about the future. Thechnological forecasting and social change 33, pp.325-338.
- Silva, M. (2015). a systematic review of foresight in project management literature, Procedia computer science, 64,pp.792-799.
- Simons,I & Vansteenkiste, M, Lence, W& Lancnte, M. (2004). Paining motivation and fuve time perspective theory in a temporal perspective. Journal of educational psychology review. Vol, No 2.
- Voorn, T.V. Pohl – wost 1, c.mquist, (2012). Combining? And adaptive management for climate adaptation in coastal regions a methodology and a South African case study. Futures, 44, pp.346-364.